

پنجابی زبان دی ادبی روایت Literary Tradition in Punjabi Language

ڈاکٹر احمد شہزاد

لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج، سول لائنز، لاہور

Dr. Ahmad Shahzad

Lecturer in Punjabi, Govt. Islamia Graduate College, Civil Lines, Lahore

linktoahmad@gmail.com

Abstract:

The linguistic history of any language is always greater than its literary tradition. Language exists first, and then literature is created in that language. Punjabi language has a history spanning thousands of years, spoken and understood across a vast area. It is the language of 150 million people and ranks among the top ten most spoken languages globally. The literary tradition in Punjabi language originated in the 8th and 9th centuries AD with the poetry of Gorakh Nath, Haji Rattan, and Baba Farid. Hazrat Nausha Ganj Bakhsh was the first to use the word "Punjabi" in literature. Punjabi classical and Sufi poets played a significant role in shaping the literary tradition. Romantic tales, as well as jurisprudential, religious, and reformist literature, also hold a unique position in Punjabi literary tradition. Additionally, Punjabi newspapers and magazines contributed significantly to this tradition.

پنجابی زبان اک وسیع و عریض خطے وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔ ایس دیاں حداں دلی (بھارت) توں لے کے خیر پور (سندھ) تائیں تے پشاور (صوبہ سرحد) توں لے کے جموں (مقبوضہ کشمیر) تائیں پسرپاں ہونیاں نیں۔ ایسے پاروں چکوال دے مولوی محمد سلیمان ہوراں ”معراج نامہ کلاں“ (1899ء) وچ آکھیا سی۔

پشاور تھیں جمنائیں چنبہ تھیں تاڈیرہ

بولن سمجھن لوک پنجابی، سچا سخن ایہہ میرا (1)

پندرہاں کروڑ توں ودھ پنجابیاں دی زبان پنجابی دنیا دیاں دس وڈیاں زبانناں وچوں اک اے۔ بھارتی پنجاب، ہریانہ تے دہلی دی سرکاری زبان ہون دے نال نال پاکستانی پنجاب، ہندوستان دے صوبیاں ہماچل پردیش، راجستھان تے بھارتی مقبوضہ جموں و کشمیر تے پاکستانی صوبے خیبر پختونخواہ دے کئی ضلعیاں جویں ایبٹ آباد تے ہری پور وغیرہ وچ بولی سمجھی تے پڑھی جاندی اے۔ پنجابی نوں ایہ اعزاز وی حاصل اے کہ ایہ امریکہ، کینیڈا تے برطانیہ وچ وچ و سن والے لکھاں پنجابیاں دی زبان اے۔ ایہ دنیا دیاں چنداں ہنوں زبانوں وچوں اک اے جیہڑی اک توں ودھ رسم الخطاں یعنی عربی / فارسی، گرمکھی دیوناگری تے رومن وچ لکھی جاندی اے۔ (2)

پنجابی زبان دے اوڈا علاقیاں وچ وکھو وکھ ناں دے جانے نیں۔ سندھ وچ ایس نوں سرائیکی، پشاور، وچ ہندکو، جموں وچ پہاڑی تے گوجری، دلی دے لاگلے اُزلے علاقیاں وچ پوادی آکھیا جاند اے۔ ایس دے ہور وی کئی مقامی ناں نیں۔ جیویں لہندی، ملتان، ریاستی، پوٹھوہاری، دھنی، ماہجی، ملوانی، دوآبی وغیرہ وغیرہ انج ساڈے کئی شاعران جیویں مولوی لطف علی (سینٹل نامہ 1794ء)، مولوی عبدالحکیم (یوسف زلیخا 1803ء)، حمل فقیر (1875ء-1814ء)، حافظ محمود لکھو کے (1893ء-1815ء) وغیرہ ایس نوں ہندی یاں ہندی وی آکھیا اے (3) پنجابی زبان ادب وچ تاراں بڑے چرتوں ورتی جارہی سی پر پہلی وار حضرت نوشہ گنج بخش (1551ء) نے ایس لئی ”پنجابی“ دا ناں ورتیا:

پنجابی وچ کیوں پڑھو، پڑھو عربی وچ

تورا کلمہ عرب ہے، پڑھے نہ ہووے زنج (4)

دنیا دیاں دو جیاں زبانوں طرحاں پنجابی زبان دی وی ہزاراں ورہیاں دی لسانی تاریخ اے تے اے وی ایس دے تاریخی پچھو کڑ بارے کھوج پرکھ جاری اے۔ دنیا دی کوئی وی زبان ہووے اوہدی ادبی عمر اوس زبان دی لسانی عمر نالوں گھٹ ای ہوندی اے کیوں جے زبان پہلاں توں ورتوں وچ ہوندی اے تے ادب بعدوں وجود وچ آکوند اے۔ پروفیسر گیان چند لکھدے نیں:

یہ بھی یاد رہے کہ زبان کی ادبی عمر لسانی عمر سے چھوٹی ہوتی ہے۔ سنسکرت زبان کو ہم ہزاروں سو قبل مسیح کے قریب شروع کر سکتے ہیں لیکن ادب میں اس کا استعمال ۸۰۰ ق م سے شروع ہوا۔ (5)

Like all other Indo-Aryan languages, the literary documents of the Punjabi language too do not provide us with sufficient materials to reconstruct its history from the first days. Its origin and subsequent growth is not clearly traceable from the scanty information now available. It has very often been claimed by the compilers of literary histories of language that "Panjabi" is the oldest existing language of the sub-continent and the mother of all the other languages of the area. It is true that the spoken idiom of Panjabi is older than its literacy form, but it is linguistically incorrect to assign any mother-child relationship between the earlier and the later languages. (6)

پنجابی زبان جہڑی کئی صدیاں توں بولن چلن دی شکل وچ موجود سی بوہت بعد وچ لکھتی روپ وچ سامنے آئی۔ ایہدیاں اڈواڈ حالات تے مڈھلے ادب بارے بدھ سنگھ لکھدے نیں:

پنجابی دا پنڈا تے سنسکرتی ای ہے، پر اوس دے ویس بدل دے رہے، آریا لوکاں دے آکون توں پہلے دیس دی بولی کی سی؟ ٹھیک پتہ نہیں جیہڑی بولی توں ”پرا تن پشاپچی“ آکھدے ہن ایہو بولی دی انس ہووے۔ پر جو سی ہے سی پنجابی پر پرانے وسنیک سان جانگو۔ آریہ لوکاں دی تہذیب اُچی سی اوہناں دی بولی پردھان ہوگئی۔ ایس دے کچھ پدجے کدھروں ملن تاں سرحدی پہاڑاں وچ ای مل سکن گے۔ سنسکرت بولی دی کوتا تے ویداں وچ ہوئی اوس توں کچھ جے سنسکرت وگڑی تاں پرا کرت بنی تے پرا کرت توں ابرانس تے اوس توں پنجابی۔ پنجابی دیس تے نت آئے دن نویں ہے ہندے سن۔ کدی ایرانی، کدی یونانی، کدی مغل، کدی پٹھان،، پھیر انگریز، ہر اک دی بولی دا اثر پنجابی تے ہویا۔ پر ساناوں پرانی کوتا ملدی نہیں، جو ملی اے سو فرید توں۔ (7)

پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ اٹھویں توں نویں صدی عیسوی توں بچھد اے۔ ۹۸۶ء توں بعد شروع وچ گورکھ ناتھ دی بانی برج بھاشا دانی اے تے چھیکڑ وچ حاجی بابا رتن تے بابا فرید دے بول نکھری متری پنجابی (8)۔ حاجی بابا رتن دے کلام وچوں ونگی ویکھو:

روپا محمد سونا خدائی وہوں وچ دنیا گو تا کھائی

بابا رتن حاجی ایسی (سے) کہیں بیستے (ین تیں) نیارار ہیں (9)

مسعود سعد سلمان (م 1021ء یا 1031ء) بارے ایہ روایت اے کہ ایس نے ہندی وچ اک دیوان مرتب کیتا۔ جہدے وچ بارہ ماہے تے ست وارے شامل سن۔ (10) اصل وچ تاریخی لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ادب دے نمونے ملن دا ایہ سلسلہ مچھندر ناتھ تے کاہنپا (849ء-809ء) توں شروع ہوندا اے۔ کیوں جے ایہ زمانہ اوہ اے جدوں مسلمان صوفی بزرگ اسلامی تبلیغ لئی دھڑا دھڑ بر صغیر ول آ رہے سن۔ ایہدے وچوں وی سندھ وادی اوہ پہلاں آئے۔ ایتنوں دے لوک جہڑے ہندومت، جین مت، بدھ مت تے ایہناں دی رگڑا رگڑی نال بنے نویں پنہتھاں توں اک ہو چکے سن، اٹھویں صدی وچ شکر اچار یہ نے دکھن وچ ویدانت داعرہ ماریا تے فرامانج تے بھگتی مارگ دا خیال کیتا جاندا اے کہ ہندومت اتلی سطح توں نیویں یاں عوامی سطح تے اسلامی تبلیغ دے کارن آیا۔ ایہ اثر پیر و پیرا گے ودھیا جوگ مت تے بھگتی تیکر آئے مقامی دھرم تے اپنی روایتی کٹھناتوں کافی حد توڑی چھڈ دتاسی۔ (10) گورکھ ناتھ دے کلام وچوں ونگی ویکھو:

پران پرکھ کا مرم نہ پایا چھوڑ بگوتے مایا (11)

بند اور بھگ بھگان اوریں، بن دانتا جگ کھایا

چرپٹ ناتھ دے کلام وچوں وگلی ویکھو:

جان کے اجانے ہوئے بات توں لے ہو پچھان

چلو ہو یاں لا بھ ہوئے گا گورو ہو یا ہان

اندر گند ابا ہر گند اکیوں بھلیا پرپٹ اندھا (12)

ایہناں گلاں دالسانی مطالعے نال صرف ایناں جوڑ میل اے کہ کیوں جے ایس دور وچ اے ادب داکارن مذہبی پرچاری ایس لئی ایس دور وچ مذہبی نظریاں نال رلدے ملدے لفظ ایس ادب وچ محفوظ ہوئے۔ ایہو زبان جدوں سفر کردی کردی بابا فرید گنج شکر (1280ء-1188ء) تیکر اڑدی اے تے بابا فرید ہو ریں اپنے سوہنے خیالاں تے نکھری نثری زبان نال اک دکھ سیہان دے دیندے نیں۔ ایہناں داہندی کلام قلمی نسخے بانی سنکناں وچ محفوظ ہو یا تے بوہتا پنجابی کلام اوہناں دے گدی نشیناں راہیں آدی گرنھ وچ شامل ہو کے محفوظ ہو یا۔ (13) بابا فرید دے اشلوک ویکھو جہڑے بول فریدی وچوں لئے گئے نیں:

فرید ادکھاں سیتی دہینہ گیاں سولاں سیتی رات

کھڑا پکارے پاتی بیڑا کپڑوات!

لوڑنیدی سہاگ کوں تو تن کاٹی کور

جہناں نا کوں سہاگنی تہاں جھاگ نہ ہو ر

فرید ارات کتھوری ونڈے سیتاں ملے نہ بھانو

جہناں مین نیندراو لے تہاں ملن کیا نو

فرید اے نماز کتیا ایہہ نہ بھلی ریت

کدے چل نہ آیا پنے وقت مسیت

اٹھ فرید اوضو ساج صبح نماز گزار

جو سر سائیں نہ نوے سو سر کپ اتار

فرید اے تیں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ

اڑیں گریوان میں سر نیواں کر کے ویکھ (14)

ایہناں چھیاں اشلوکاں نوں لسانی پکھوں ویکھن نال ایہ گل نتردی اے کہ پہلے تن اشلوکاں دی زبان جوگ مت وغیرہ بارے ہو رہی شاعری والی زبان اے نالے ایہناں اشلوکاں دا مزاج برج و نالے پر بعد والے تن اشلوک اکا ای دکھرا مزاج رکھدے نیں۔ ایہناں وچ ورتے گئے لفظ عام کر کے عربی فارسی دے نیں۔ انج جا پد اے کہ بابا فرید نے حاجی رتن دے چھوہے کم نوں بیڑے چاڑھ دتا اے۔ صرف ایہو کم بابا فرید نے نہیں کیتا سگوں اوہناں اپنے اشلوکاں نوں بچھلی روایت کولوں دکھرا نوں لئی ادبی انگ دتا اے۔ بچھلی روایت وچ شاعری صرف پرچار انگ وچ کیتی جا رہی سی پر بابا فرید نے ایس دے تبلیغی انگ نوں وی برقرار رکھیا اے تے تختیل دی اڈاری وی ویکھی وکھائی اے۔

(15)

بابا فرید توں بعد امیر خسرو (1253ء توں 1325ء)، شاہ میراں جی (و: 1496ء)، برہان الدین جامن (1586ء) تے گورونانک (1469ء توں 1538ء) نے پنجاب وچ توحید دا آواز اُچا کیتا۔ ابراہیم فرید ثانی (1450ء توں 1575ء)، دمودر داس (سولہویں صدی عیسوی)، شاہ حسین (1539ء توں 1599ء) نے نوشہ گنج بخش (1552ء توں 1654ء) نے وی شعر و ادب دے ایسے سلسلے نوں جاری رکھیا۔ شاہ حسین لاہوری (1539ء توں 1599ء) نے پنجابی وچ کافی دی صنف متعارف کروائی تے سلطان باہو نے سی حرفی دی نیر رکھی۔ ایہہ سارے لوک صوفی وچاراں دے پرچارک رہے۔ ایہناں توں بعد ایہہ سلسلہ بلھے شاہ، علی حیدر، میاں محمد بخش، خواجہ غلام فرید تے امیر بلوچ وغیرہ تیکر چلدا اوکھائی دیندا اے۔ (16) پنجابی زبان دی ادبی روایت دے مڈھ بارے ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

”مکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ دسویں توں بارہویں صدی عیسوی دے وچکار لے دور وچ بچھا۔ ایس دور دی زبان اپ بھرنش توں اپنی برج تے ایہدے توں اپنی پنجابی اے۔ انج برج نوں بھگتی لہر دے شاعران بہت بعد تک اپنائی رکھیا پر پنجابی نوں حاجی بابا رتن تے بابا فرید نے اپنے مٹھے بولاں نال برج کولوں وکھرا کر لیا۔ ایہہ دونوں بزرگ مسلمان سن تے ایہناں اپنے بولاں وچ اسلامی تبلیغ کیتی ظاہر اے کہ ایہناں جیہڑا مہاندرا پنجابی نوں شروع وچ دتا ایہدے تے اسلامی چھاپ سی۔“ (17)

پنجابی زبان دی ادبی روایت وچ صوفیانہ روایت دے نال نال بوہت سارے شاعران نے رومانی تے عشقیہ موضوعات چھوہے۔ رومانی حوالے نال پہلا شاعر ”دمودر داس اے جسے اکبری عہد وچ سب توں پہلاں ہیر راجھے دا قصہ لکھیا۔ بعد وچ ایہو قصہ احمد گجر، چراغ اعوان، بیلو، حافظ شاہ جہاں مقبل، وارث شاہ، حامد شاہ عباسی، فضل شاہ، بھگوان سنگھ، امام بخش، مولا بخش کشتہ تے چاترک وغیرہ وی الیکیا۔ مرزا صاحبان دا قصہ سب توں پہلوں پیلو لکھیا۔ فرحانظ برخوردار راجھتے محمد یار علی نے وی لکھیا۔ برخوردار نے سسی پنوں تے یوسف لیجا دے قصے وی لکھے۔ فضل شاہ نے سہنی مہینوال لکھ کے شہرت حاصل کیتی۔ ہاشم دی سسی پنوں نے بڑی مانتا کھٹی۔ مولوی لطف علی بہاولپوری، میاں محمد بخش تے مخدوم محمد بخش نے سیف الملوک تے امام بخش پسیا نوالا نے بدیع الجہاں تے شاہ بہرام وغیرہ لکھے۔ ایسے طرحاں مثنوی خواہش علی نے سونہارینی تے کئی ہور قصے لکھے تے پنجابی دے شعری ادب وچ وادھا کیتا۔ پنجابی زبان دی ادبی روایت وچ دینی ادب دا مڈھ مولوی عبداللہ عبدی (جہانگیر تے شاہ جہاں دازمانہ) دی باران انواع توں سمجھدا اے۔ اوہناں دے یاراں دینی رسالے ایہ نیں: تحفہ، نص و فرائض، معاملات، علوم، معرفت الہی، خمیر العاشقین کلاں، خمیر العاشقین خورد، سراجی (میرات)، حصار الایمان صیقل دوم، تحفہ جدید۔ (18)

عبداللہ عبدی توں پہلوں تبلیغی ادب وچ نوشہ گنج بخش دے نثری و عذوی موجود نیں۔ حافظ برخوردار (اٹھارویں صدی عیسوی) نے وی عبداللہ عبدی دی طرح باران دینی رسالے لکھے تے اوہناں داناں ”انواع برخوردار“ رکھیا۔ اوہناں دے باران رسالیاں وچ بخش العلوم، بحر العلوم، فقہ اجمال، مفتاح المسلمین، شرف الکناح، تنبیہ المفسدین، رسالہ نماز، نہر العلوم، سایہ اصلی، میزان شریعت، تے مفتاح الفقہ شامل نیں۔ ایہناں توں علاوہ اوہناں نے شرح سورۃ فاتحہ، شرح قصیدہ بانہ سعاد، شرح قصیدہ غوثیہ، شرح کیدانی، فرائض وارثہ، مسئلہ بانگ و نکاح، مفتاح السعادت تے سراج معاملات وی لکھے۔ ایسے زمانے وچ کھرل رائے سنائی نے بلاں دی تعلیم لئی ایزد باری (1105ھ بمطابق 1703ء) تے امید نے اللہ باری (1160ھ بمطابق 1760ء) وغیرہ لکھیاں۔ (19)

مولوی عبدالکریم جھنگوی نے 1086ھ بمطابق 1675ء وچ اپنا معروف رسالہ ”نجات المؤمنین“ مکمل کیتا۔ مولوی حبیب اللہ فقیر نے اک کتاب اخبار الاخرت 1104ھ یعنی 1702ء وچ لکھی تے ایسے زمانے وچ عبدالرحمان منہاس نے دینی کتاباں لکھیاں۔ جہناں وچوں ست جلداں وچ تفسیر محمدی تے دو حصیاں وچ زینت الاسلام ذکر جوگ نیں۔ ایہ سلسلہ مولوی محمد مسلم، احمد یار مرالوی، مولوی نور محمد، عبدالستار، فضل شاہ، میاں محمد بخش، غلام سرور لاہوری، مولوی حبیب اللہ، مولوی دلپزیر تے عبدالکریم شمر راہیں اج تیکر جاری اے۔ ایسے سلسلے وچ اک روایت روٹیاں دی جاری رہی تے کئی شاعران نے مٹھی روٹی تے پکی روٹی وغیرہ دے ناداں نال دینی ادب وچ وادھا کیتا۔ انج ای اک ناں انواع اے جہڑا کئی شاعران تے لکھاریاں نے اپنیاں تخلیقات لئی ورتیاں جیویں باران انواع، انواع برخوردار، انواع محمدی تے انواع بارک اللہ وغیرہ۔ ایسے طرحاں اک سلسلہ شریعت داوی سی جیویں شہباز شریعت، چراغ شریعت، خورشید شریعت تے معاد شریعت وغیرہ۔ اک سلسلہ گلزار داوی سی جیویں گلزار آدم، گلزار یوسف، گلزار موسیٰ، گلزار شاہ اسوار وغیرہ۔ (20)

پنجابی زبان دی ادبی روایت وچ پنجابی اخباراں تے رسالیاں داوی وڈا حصہ اے۔ 1873ء وچ امرتسر توں گورکھی اکھراں وچ شروع ہون والا ہندوپرکاش اس سلسلے دا سب توں پہلا اخبار متھیا جاند اے۔ ایہدے بعد اخباراں تے رسالیاں دا اک سلسلہ اے جہڑا پاکستان دے قیام تک ہندو تے سنگھ ایڈیٹراں دیاں کوششاں پاروں ای نکلدے رہے۔ ایہناں وچوں ”خالصہ اخبار“، خالصہ گزٹ، سنگھ سہا گزٹ، امرت پتریکا، بزم شعراء، یگ مین میگزین، پریتم تے سارنگ وغیرہ ذکر جوگ نیں۔ 1928ء وچ جو شوافضل الدین نے لائل پور (فیصل آباد) توں پنجابی اخبار جاری کیتا جہڑا اک رنگ، تے بزم شعراء و انگوں ادبی تے علمی پرچہ سی۔ ویہویں صدی دے چوتھے دہاکے وچ پہلا ہاس رس رسالہ موجی چرن سنگھ شہید نے جاری کیتا تے اک ذکر جوگ کم پنجاب توں بوہت دور بنگال وچ ہویا کلکتے وچ سودا سنگھ بھکاری نے کوی کٹیا بنائی تے کوی ناں دا اک ادبی پرچہ جاری کیتا۔ (21) پاکستان بنن گمروں ”پنجابی“، ”پنجابی زبان“ لہراں، کھوج تے پنجابی ادب نے پنجابی زبان دی ادبی روایت وچ بھرواں حصہ پایا۔ پنجابی زبان دی ادبی روایت بارے ایہ سٹے کڈھے جاسکدے نیں:

- ☆ دنیادیاں کئی دو جہاں زبانان طرحاں پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ وی شاعری توں بھجھد اے۔
- ☆ پنجابی زبان دی مذہلی شاعری اُتے تبلیغ دا عنصر غالب رہیا اے۔
- ☆ پنجابی زبان دی ادبی روایت دے حوالے نال شاعری ہووے یاں نثر دونوں اُتے دینی پرچھانویں گوڑھے وکھالی دیندے نیں۔
- ☆ پنجابی زبان دی ادبی روایت وچ رومانی تے عشقیہ داستاناں دا وڈا حصہ اے۔
- ☆ پنجابی اخباراں تے رسالیاں دا پنجابی زبان دی ادبی روایت وچ بھرواں حصہ اے۔
- ☆ پنجابی زبان دالسانی پچھو کر کئی ہزار ورہیاں اُتے مشتمل اے پر ادبی روایت دا مڈھ اٹھویں نویں صدی عیسوی توں بھجھد اے۔ حوالے
- 1- محمد آصف خاں۔ تک نیک تے ہور تک سک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 180ء)
- 2- امجد علی بھٹی، ڈاکٹر، پنجابی زبان دی لسانیاتی تحقیق ”اک مختصر جائزہ“ (کھوج جولائی، دسمبر 2016ء) 87
- 3- تک نیک تے ہور تک نیک، 180
- 4- تک نیک تے ہور تک نیک، 181
- 5- گیان چند، پروفیسر۔ عام لسانیات (لاہور: بک ٹاک، 2018ء) 842، 843
- 6. Waheed Quraishi, Dr Oriental Studies, Zareen Book Agency, 1969, P.29
- 7- کرپال سنگھ کیل۔ پنجابی ساہت دا اتہاس (گورکھی) پٹیالہ: بھاشا بھاگ، 1971ء) 83
- 8- پنجابی ساہت دا اتہاس، 81
- 9- اردو دائرہ معارف اسلامیہ لاہور، دانش گاہ پنجاب جلد 5، 664
- 10- شہباز ملک، ڈاکٹر۔ پنجابی لسانیات (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1991ء) 150، 149
- 11- اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 5، 94
- 12- اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 5، 99
- 13- پنجابی لسانیات 151، 150
- 14- فقیر محمد فقیر، (مرتب) بول فریدی: بابا فرید شکر گنج (لاہور: پنجابی ادب اکیڈمی، 1965ء)
- 15- پنجابی لسانیات، 151
- 16- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ پاکستانی دور دی تحقیق تے تنقید (لاہور: پاکستانی فکری سانجھ، 2006ء) 65
- 17- پنجابی لسانیات، 152

- 18 پاکستانی دور دی تحقیق تے تنقید، 66
- 19 حفیظ تائب۔ پن چھان (لاہور: کتب مینار، 1978ء) 10
- 20 پاکستانی دور دی تحقیق تے تنقید، 66، 67
- 21 مولا بخش کشتہ۔ پنجابی شاعر اں دا تذکرہ (لاہور: مولا بخش اینڈ سنز، 1960ء) 14، 15